

ARTŪRAS JUDŽENTIS

Vilniaus dailės akademija

SINTAKSINIS VEIKSNIO IR TARINIO RYŠYS: SAMPRATOS KAITA

ESMINIAI ŽODŽIAI: sintaksiniai ryšiai, veiksnio ir tarinio sintaksinis ryšys, tarpusavio sąsaja.

ANOTACIJA

Straipsnyje apžvelgiama veiksnio ir tarinio sintaksinio ryšio sampratos lietuvių kalbotyroje kaita maždaug nuo XX a. vidurio iki mūsų dienų. Pateikiama svarbesnių gramatikos darbų šiuo klausimu apžvalga. Nagrinėjama, kaip šį ryšį galima aiškinti, pasitelkus teorinius šiuolaikinės gramatikos įrankius.

ĮVADAS

Straipsniu norima atkreipti dėmesį į svarbią teorinę ir praktinę lietuvių kalbos sintaksės problemą, sukelti ginčų ir prisidėti, ieškant jos sprendimų. Todėl jame trumpai apžvelgiami ir vertinami svarbesnieji, didesnę poveikį lietuvių kalbotyros raidai turėję sintaksės darbai, pasirodę nuo septintojo praėjusio amžiaus dešimtmečio, kuriuose nagrinėjamas sintaksinis veiksnio ir tarinio ryšys.

Išsamiausiai ši tema išnagrinėta Ramunės Vaskelaitės daktaro disertacijoje *Sintaksinių ryšių modeliai lietuvių kalbos sintaksėje* (2009). Šiame straipsnyje mažiau dėmesio skiriama įvairiems sintaksinių ryšių terminijos dalykams, skirstymo nenuoseklumams ir jų priežastims, o išryškunami bendrieji teorinių aprašymo pamatų skirtumai, pateikiama galima jų sampratos periodizacija, brėžiama aiški takoskyra tarp tradicinio ir naujojo šio ryšio pobūdžio aiškinimo, pratęsta naujausių šios srities darbų apžvalga. Galima sakyti, kad straipsnis išbaigia ir užaštrina

kai kurias disertacijos pastabas ir išvadas. Straipsnio trečiame skyriuje teikiamas trumpas naująja samprata paremtas šio ryšio aiškinimas, išdėstomi jį remiantys argumentai.

Straipsnyje remiamasi apžvalginiams darbams būdinga metodika: nagrinėjami, lyginami ir istoriniu bei teoriniu atžvilgiais vertinami pirminiai šaltiniai – svarbesnieji lietuvių kalbos sintaksės darbai. Juos ištyrus, daromos apibendrinamosios išvados apie sintaksinio veiksnio ir tarinio ryšio sampratos kaitą lietuvių kalbotyroje.

1. TRILYPIS SINTAKSINIŲ RYŠIŲ SKIRSTYMAS

Sintaksinis veiksnio ir tarinio ryšys lietuvių kalbos sintaksės darbuose (pvz., DLKG) skiriamas aukščiausioje sintaksinių ryšių skirstymo pakopoje greta prijungimo ir sujungimo. Pagrindą skirti šią ryšio atmainą veikiausiai davė tai, kad juo susijusios vadinamosios pagrindinės sakinio dalys – veiksnys ir tarinys. Dėl jomis reiškiamo predikatinio sakinio centro sąvokos sintaksės lygmenyje tarp jų buvo įžiūrėtas ypatingas sintaksinis ryšys – derinimu reiškiamas abipusis priklausymas, arba tarpusavio sąsaja. Tačiau tokia jo samprata radosi ne iš karto, o buvo išgryninta palaipsniui.

Svarbu pabrėžti, kad pirmieji bandymai šalia sujungimo ir prijungimo skirti trečią sintaksinių ryšių atmainą kilo ne lietuvių kalbos mokslui savaime rutuliojantis, o jau praradus nepriklausomybę ir galimybę mąstyti laisvai. Lietuvių kalbotyros tradicijų sklaida Sovietų Sąjungoje buvo apsunkinta, ryšiai su išeivijos ir Vakarų mokslininkais nutraukti, o viskas, kas sklido iš rusų mokslo, buvo skatinama ir palaikoma.

Tokiomis sąlygomis lietuvių kalbos sintaksės mokslo nuostata skirti dvi sintaksinių ryšių atmainas – prijungiamuosius ir sujungiamuosius santykius (Dambrauskas 1939: 84) – buvo išstumta mokymo apie tris sintaksinių ryšių rūšis. Pamažu lietuvių kalbotyroje įsitvirtino

trečios jų rūšies – predikatinio ryšio (vėliau pavadinto labiau sintaksiniais terminais) – samprata.

1.1. Veiksnio ir tarinio ryšys kaip semantinis (ir sintaksinis) reiškiny

Po Antrojo pasaulinio karo praėjus kiek laiko, septintojo dešimtmečio ir aštuntojo dešimtmečio pradžios lietuvių sintaksės veikaluose predikatinis ryšys buvo suvokiamas ne tiek kaip sintaksinis, o veikiau kaip semantinis reiškiny – žodžių semantinis santykis. Tokį suvokimą atspindi ir šio ryšio pavadinimas. Tai aiškėja iš Broniaus Kalinausko ir Jono Balkevičiaus darbų.

1.1.1. B. Kalinausko darbuose predikatinis ryšys suvokiamas kaip semantinis santykis – jis gretinimas su objektiniais, atributiniais ir adverbialiniais santykiais. Kaip disertacijoje *Sintaksinių ryšių modeliai lietuvių kalbos sintaksėje* atkreipia dėmesį Ramunė Vaskelaitė, tuo metu „sintaksinių ryšių sampratai įtakos turėjo vadinamųjų tarybinių sintaksės srities specialistų keltos lingvistinės idėjos“ (Vaskelaitė 2009: 13), tad šis terminas ir jo samprata greičiausiai irgi yra paimti iš rusų kalbotyros. Kad jis dar buvo naujas lietuvių kalbotyrai, matyti iš B. Kalinausko straipsnio *Žodžiai ir žodžių junginiai sakinyje* (Kalinauskas 1963). Žodžių semantiniai santykiai jame painiojami su sintaksiniais: „Sakinyje tarp žodžių esti įvairių sintaksinių santykių, būtent: predikatinų (tarp veiksnio ir tarinio), sudarančių loginį sakinio pagrindą, objektinių (tarp tarinio ir papildinių), atributinių (tarp pažyminių ir pažymimųjų žodžių), adverbialinių (tarp tarinio ir įvairių aplinkybių)“ (Kalinauskas 1963: 3). Beveik po dešimtmečio išėjusioje mokymo priemonėje *Lietuvių kalbos žodžių junginių sintaksė* (Kalinauskas 1972) predikatiniai sintaksiniai ryšiai neminimi, tačiau, skirstant žodžių junginius pagal priklausomąjį komponentą, nurodomi predikatiniai, atributiniai, objektiniai ir reliaciniai (arba adverbialiniai) junginiai. Sakinio semantinių santykių nustatymo svarbą B. Kalinauskas aiškina taip: „Priklausomieji žodžių junginių komponentai, prijungti prie

pagrindinių komponentų, įgalina mus išreikšti tam tikrus tikrovės reiškinių ar daiktų santykius, tam tikrus sprendimus, apibendrinimus, nes, tik palygindami reiškinius vienus su kitais, mes galim daryti sprendimus apie tikrovę. Štai dėl ko labai svarbu nustatyti pagrindinių ir priklausomųjų žodžių junginio komponentų semantinius ryšius“ (Kalinauskas 1972: 15–16). Vadinasi, predikatiniai santykiai Kalinausko laikomi semantiniu junginius sudarančių žodžių ryšiu. Jais siejami žodžiai sakinyje yra labai svarbūs: „Šie žodžių junginiai yra patys svarbiausi sakinyje. Jie sudaro svarbiausio kalbos komunikacinio vieneto – sakinio – centrą“ (Kalinauskas 1972: 16). Nurodoma ir svarbiausia, pasak B. Kalinausko, sintaksinė (vadinama gramatine) predikatinų žodžių junginių savybė: „Pagrindinė jų gramatinė ypatybė ta, kad abu tokio junginio nariai lygiai gali būti ir pagrindiniais, ir priklausomaisiais, žiūrint, iš kurio komponento kelsime klausimą“. Ši jų savybė, pasigauta mokyklos, vėlesniuose apibendrinamuose sintaksės darbuose neminama.

Kaip rašo R. Vaskelaitė (2009: 58), vienas pirmųjų veiksnio ir tarinio ryšį atskirai nuo prijungiamųjų ryšių aptarė Jonas Balkevičius.

1.1.2. Nors J. Balkevičiaus *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje* (1963) predikatumas suvokiamas kaip semantinė (loginė) ir sintaksinė (gramatinė) sakinio savybė, šiedu lygmenys, atrodo, nepakankamai skiriami vienas nuo kito:

„Teigimo, neigimo arba klausimo iškėlimas yra esminis, pats svarbiausias sakinio požymis, vadinamas predikatyvumu. Sakinio predikatyvumą sąlygoja loginiai ir gramatiniai santykiai, esantys tarp dviejų sakinio dalių, kurių viena, būtent veiksnys, pasako tą tikrovės reiškinį, kurį liečia sakinyje iškeltas teigimas, neigimas ar klausimas, o antroji – tarinys – atskleidžia teigimo, neigimo ar klausimo turinį <...>.

Loginiai ir gramatiniai veiksnio ir tarinio santykiai sintaksėje vadinami predikatyviniais santykiais, o veiksnys ir tarinys – sakinio predikatyviniu centru“ (Balkevičius 1963: 17).

Predikatinis ryšys reiškiamas derinimu: „predikatyvinių santykių <...>, kurių gramatinė išraiška yra pagrindinių sakinio dalių derinimas <...>“ (Balkevičius 1963: 26). Tačiau, kaip matyti iš 41 puslapyje pateiktos lentelės *Gramatinis žodžių ryšys sakinyje*, šis derinimas skiriamas nuo derinimo kaip prijungiamojo ryšio raiškos būdo.

Vėliau veiksnio ir tarinio ryšys lietuvių kalbos sintaksės darbuose buvo suvoktas ir apibrėžiamas visų pirma kaip sintaksinis reiškinys, kartais nurodant, kad juo perteikiami semantiniai predikatiniai santykiai.

1.2. Veiksnio ir tarinio ryšys kaip sintaksinis reiškinys

Praėjusio amžiaus aštuntuoju dešimtmečiu, kai pačioje rusų kalbotyroje sakinio predikatinį centrą siejančio abipusio sintaksinio ryšio samprata tapo nebepopuliari (pavyzdžiui, jos nebesilaikoma 1980 m. išėjusioje Natalijos Švedovos redaguotoje akademinėje rusų kalbos gramatikoje), lietuvių kalbotyroje predikatinis ryšys, imtas suvokti visų pirma kaip sintaksės reiškinys, pasidarė savas ir įsitvirtino. Ieškota jo naują sampratą perteikiančio lietuviško termino. Vytauto Sirtauto disertacijoje (1969), akademinėje *Lietuvių kalbos gramatikoje* (1976) ir V. Sirtauto bei Česio Grendos sintaksės vadovėlyje (1988) jis dar vadinamas predikaciniu (arba predikatinium), tačiau jau Vito Labučio *Žodžių junginių problemose* (1976), remiantis sintaksiniu ryšio pobūdžiu, siūloma jį vadinti *tarpusavio sąlygojamuoju*. Vėliau šį pavadinimą Labutis pakeitė *dvipusės sąsajos* terminu. Vytautas Ambrazas *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (1994) pasirinko tarpusavio sąsajos terminą.

1.2.1. Vytauto Sirtauto disertacijoje *Veiksmožodinis tarinys dabartinėje lietuvių kalboje* (1969; išleista tik 2019) sintaksiniam veiksnio ir tarinio ryšiui aptarti skiriama palyginti nedaug vietos. Be to, joje daugiausia nagrinėjama šio sintaksinio ryšio raiška – įvairūs derinimo ir nederinimo arba nesuderinimo atvejai (V skyrius *Dėl veiksmožodinio tarinio derinimo*). Pačiam pagrindinių sakinio dalių ryšiui pavadinti V. Sirtautas, sekdamas L. Barchudarovu, pasirinko

predikacijos terminą, jį aiškiai skirdamas nuo sakinio predikatumo (arba predikatyvumo): „predikacija visiškai nesutampa su predikatyvumu. Jeigu šis terminas įsigalėtų, būtų patogus (dėl savo trumpumo ir kt.) veiksnio tarinio santykiams apibūdinti“ (Sirtautas 2019: 68). Predikacinį sintaksinį ryšį jis priešina prijungimui ir sujungimui. Tai esąs abipusis, „tarpusavio priklausomumo“ ryšys.

Derinimas V. Sirtauto suvokiamas kaip veiksnio ir tarinio sintaksinio ryšio raiškos priemonė: „derinimas yra puiki veiksnio ir tarinio santykių manifestacija, tačiau aišku ir tai, kad tokių santykių realizacijai derinimas yra nebūtinai reikalingas“ (Sirtautas 2019: 325); „Nors derinimas nėra būtina jų [veiksnio ir tarinio] santykių atskleidimo realizacija (plg. *Aš bėgti*), tačiau (suderinimo atveju) tai yra ryški pagrindinių sakinio dalių koreliatyviškumo, jų tarpusavio priklausomumo manifestacija“ (Sirtautas 2019: 327).

1.2.2. *Lietuvių kalbos gramatikos* trečiame, sintaksei skirtame, tome, išleistame 1976 m., žodžių junginio dėmenis siejantis sintaksinis ryšys atskirai nenagrinėjamas, tik pagal ryšio pobūdį skiriamos trys junginių atmainos: prijungiamieji, predikatiniai ir sujungiamieji (LKG 1976: 9). Predikatinio ryšio sudaromų junginių dėmenys „vienas negali būti be kito“; šie junginiai „visada sudaro sakinius“, matyt, todėl jie tiesiog su sakiniais tapatinami ir atskirai žodžių junginių skyriuje nenagrinėjami.

Daugiau apie predikatinį ryšį sužinome iš vientisinių dvinarių sakinių skyriaus, kur aptariama pagrindinės sakinio dalies – veiksnio sąvoka (LKG 1976: 279–280). Jau apibrėžime sakoma, kad „[V]eiksnys tiesiog santykiauja su tariniu“; šios sakinio dalys „viena reikalauja kitos“ (LKG 1976: 279).

Gramatikoje atkreiptas dėmesys į tai, kad veiksniumi einančio žodžio reikšmė (o iš tiesų – vaidmuo), priklausomai nuo tariniu einančio žodžio raiškos, skirtingai suvokiama: „Veiksnys yra apibūdinamas tarinio. Paprastai veiksnys reiškia veiksmo subjektą, bet jis taip pat gali reikšti ypatybės arba veiksmo objektą. Veiksnio reikšmė iš dalies priklauso nuo tarinio formų.

Štai tarinį sudarančios veikiamosios rūšies veiksmažodžių formos rodo, kad veiksnio reiškiamas daiktas yra veiksnio subjektas <...>, o neveikiamosios rūšies formos rodo, kad veiksnio reiškiamas daiktas veiksmą gauna iš šalies, yra veiksmo objektas <...>.“

Gramatikoje teigiama, kad „[V]eiksnį ir tarinį sudarančios formos dažnai derinamos viena su kita“. Derinimą suvokiant kaip sintaksinio ryšio atmainą, nurodomi du jo atvejai. Sakiniuose su vientisiniu tariniu „[V]eiksnių vardininkas ir tarinį sudarančios pirmojo ir antrojo asmens veiksmažodžių formos derinamos skaičiumi <...>.“ Kita vertus, „[V]eiksnių vardininkas santykiauja su tarinį sudarančiomis veiksmažodžio formomis ir asmens kategorijos atžvilgiu. Kai veiksnį sudaro pirmojo asmens įvardžio vardininkas, tariniu eina pirmojo asmens veiksmažodžio forma (*Aš einu; Mes einame*), kai veiksnys yra antrojo asmens įvardžio vardininkas, tariniu eina antrojo asmens veiksmažodžio forma (*Tu eini; Jūs einate*), o kai veiksnį sudaro daiktavardžio, trečiojo asmens įvardžio ar bet kurio daiktavardiškojo įvardžio vardininkas, tariniu eina trečiojo asmens veiksmažodžio forma (*Tėvas, jis, tėvai, jie, kažkas eina*).“ Sakiniuose su sudėtinu tariniu „veiksnių vardininkas ir tarinį sudaranti būdvardžio ar būdvardiškojo žodžio forma yra suderinti gimine, skaičiumi ir linksniu <...>“ (LKG 1976: 280). Čia kalbama apie predikatyvo (arba tarinio pažyminio) formos derinimą su veiksniumi. Sudėtinio tarinio jungties taikymas su veiksniumi asmens ir skaičiaus kategorijų atžvilgiu neaptariamas.

Kaip matyti, šioje gramatikoje sintaksiniams ryšiams neskiriama daug dėmesio. Trečioji jų atmaina dar vis vadinama semantikos srities terminu – predikatinium ryšiu. Jo savitumas grindžiamas derinimu reiškiamu abipusiu priklausymu.

1.2.3. V. Labučio *Žodžių junginių problemų* (1976) skyriuje „Žodžių ryšiai pagal charakterį ir pagal ryšio kryptį“ įvardijamas žodžių ryšių skirstymo pagrindas: „Žodžių ryšio charakteriu laikome tai, kaip ir kiek sintaksiškai veikia vienas kitą susietieji elementai. Ryšio charakteris priklauso nuo to, ar siejamieji vienetai yra sintaksiškai nelygiaverčiai ar

lygiaverčiai. Taip pat čia svarbu ryšio kryptis“ (Labutis 1976: 38). Pagal šiuos du požymius jo skiriamos trys žodžių ryšių atmainos: prijungimas, sujungimas ir tarpusavio sąlygojimas. Pastarojo ryšio pobūdis nusakomas taip: „Savitas to ryšio ir sintaksinis charakteris: čia jungiami du sakinio dalių lygmenyje lygiaverčiai vienetai (panašiai kaip sujungimo atveju), bet tie vienetai, kaip veiksnys ir tarinys, vienas kitą sąlygoja (artima prijungimui), ryšys čia yra abipusis <...>. Tas ryšys gali būti vadinamas tarpusavio sąlygojimu (plg. Burlakova 1975, 21–22)“ (Labutis 1976: 40–41). Tačiau kaip galimą V. Labutis (bene vienintelis tradicinės krypties lietuvių kalbos sintaksės darbuose) nurodo ir kitokį šio sintaksinio žodžių ryšio aiškinimo būdą: „Semantinės krypties sintaksės tyrinėtojai, griežtai žiūrėdami žodžių ryšių lygmens bei santykio su sakinio dalimis, ryšį tarp subjekto vardininko ir veiksmažodžio laiko prijungimu, o jo reiškimo būdą – valdymu <...>“ (Labutis 1976: 41).

Be to, Labutis aiškiai skiria sintaksinį žodžių ryšio pobūdį nuo jo raiškos (arba žymėjimo) ir ją aprašo skyriuje „Žodžių ryšių reiškimo būdai“. Jo skiriamos keturios žodžių ryšių raiškos rūšys: derinimas, formų koordinavimas, valdymas ir šliejimas, iš jų antroji yra būdinga tarpusavio sąsajos ryšiui: „Išraiškos atžvilgiu jį [t. y. tarpusavio sąlygojimo ryšį] pavadinome formų koordinavimu“ (Labutis 1976: 40). „Žodžių formų koordinavimas – tai savarankiškas kategorijas turinčių žodžių galimas (bet ne būtinas) abipusis formų taikymas“ (Labutis 1976: 31).

1.2.4. Vytauto Sirtauto ir Česio Grendos vadovėlyje *Lietuvių kalbos sintaksė* (1988) skiriami trys gramatinio žodžių ryšio tipai: predikatinis, sujungiamasis ir prijungiamasis. „Predikatinis ryšys – tai ryšys, esantis tarp veiksnio (vardininko) ir tarinio, dažniausiai jo asmenuojamosios formos <...>“ (Sirtautas, Grenda 1988: 37). Veiksnio ir tarinio sintaksiniai ryšiai aptariami tam skirtame sakinio dalių skyrelyje. „Veiksnys su tariniu susiję predikatiniais santykiais. Ta sąsaja yra būtina. Jeigu yra keli vienuose veiksniai ir keli vienuose tariniai, tai kiekvienas veiksnys būtinai susijęs su kiekvienu tariniu <...>. Tai labai svarbus veiksnio ir

tarinio santykių bruožas, atskiriantis nuo kitų sakinio dalių santykių. <...>. Kitas bruožas išryškėja iš vienaarūšių veiksnių santykio su tariniu, pvz.: *Uogos nupirktos. Grybai ir uogos nupirkti. Grybai, uogos ir visa kita nupirkta*. Tai akivaizdžiai rodo, kad veiksnio sudėties komponentai lemia tarinio formas (ir kuri giminės forma yra dominuojanti). Taigi tarinys tiesiogiai priklauso nuo veiksnio. Čia prisimintina ir ankstesnė veiksnio ir tarinio ryšių koreliacija (*Daugelis gamyklų buvusios rentabilios / Daugelis fabrių buvę rentabilūs*), iš kur neabejotinai matyti pagrindinių sakinio dalių abipusis ryšys“ (Sirtautas, Grenda 1988: 85).

Be kita ko, tarsi probėgšmais pastebima: „Veiksnį netikslu laikyti tik priklausomuoju (ar „nepriklausomuoju“) tarinio aktantu, be to, „kairiojo“ aktanto sąvoka dar miglotesnė už veiksnio sąvoką“ (Sirtautas, Grenda 1988: 85–86). Tai nuoroda į valentingumo teoriją, įvairias jos atmainas. Pirmąją pastabą turima omenyje pažiūra, kad daiktavardis, sakinyje einantis veiksmiu, yra priklausomas nuo tariniu einančio veiksmožodžio. Kaip matyti, vadovėlio autoriams toks požiūris atrodo netikslus.

Autoriai aiškiai skiria sintaksinius ryšius nuo jų morfosintaksinės raiškos. Tai rodo ši pastaba: „Kartais be reikalo sutapatinami veiksnio tarinio santykiai su derinimu, kuris, žinoma, irgi yra vienas iš tų santykių rodiklių“ (Sirtautas, Grenda 1988: 86).

1.2.5. Vytauto Ambrazo redaguotoje *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje*, kurios pirmasis leidimas išėjo 1994 m., sintaksinių ryšių atmainos aprašomos, pradedant nuo tarpusavio sąsajos. „Tarpusavio sąsaja vadinamas sintaksinis ryšys tarp sakinio sandaros vienetų, kurie sąlygoja vienas kitą. Ta žodžio forma, per kurią kita įtraukiama į sakinį, savo ruožtu yra gramatiškai priklausoma nuo pastarosios. Taigi tarpusavio sąsajos ryšys yra abipusis <...>. Tipiškais atvejais jis reiškiamas žodžių formų koreliavimu (abipusiu derinimu)“ (DLKG 1994: 478). Kaip ryškiausias šio sintaksinio ryšio atvejis nurodomas veiksmožodžio ryšys su daiktavardžio ar įvardžio vardininku ir teigiama, kad tas vardininkas priklauso nuo veiksmožodžio (sakinyje, sudaromame beasmenio veiksmožodžio, subjektinio vardininko

negali būti), o veiksmažodžio asmens ir skaičiaus ruožtu parenkama, atsižvelgiant į daiktavardžio (prilyginamo III asmeniui) arba įvardžio formą (DLKG 1994: 479). Atitinkamai nagrinėjami ir jungtimi einančio veiksmažodžio *būti* (sudarančio sudėtinius tarinius) sintaksiniai ryšiai.

Matyti, kad tarpusavio sąsajos sampratoje suliejami du skirtingi sintaksinio aprašo lygmenys – pats ryšys ir jo raiška, nors gramatikos pratarmėje pabrėžtas siekis skirti kitus du lygmenis – formos ir jos žymimo turinio (reikšmės) dalykus. Sintaksiniai ryšiai skirtini ne tarp žodžių formų, o tarp žodžių kaip leksinių vienetų, nes ne žodžio forma, o reikšmė lemia jo junglumą. Vienas žodis gali būti priklausomas nuo kito ne gramatiškai, o semantiškai, nes jis papildo, išskleidžia to žodžio reikšmę. Gramatinė (arba morfosintaksinė) žodžio forma gali šį priklausymą tik rodyti, išreikšti.

Prijungimu V. Ambrazo vadinamas „sintaksinis ryšys tarp sakinio sandaros vienetų, kurių vienas (priklausomasis) priklauso nuo kito (pagrindinio) ir tik per pagrindinį įtraukiamas į sakinį“ (DLKG 1994: 479). Šiuo atveju sintaksinis ryšys, nors ir skiriamas remiantis ne vienu, o dviem požymiais, aiškiai atirbojamas nuo jo raiškos: „Priklausomasis vienetas tipiškais atvejais turi tam tikrą prijungimo požymį – galūnę, kaitybos priesagą ar tarnybinį žodį (prielinksnią, jungtuką); tik retkarčiais tokiu požymiu esti žodžio vieta sakinyje“ (DLKG 1994: 479–480). Deja, prijungiamojo žodžio priklausymas nuo pagrindinio suvokiamas kaip jo formos, o ne pagrindinio žodžio reikšmės savybė, tai rodo tolesnis prijungimo skirstymas į stiprųjį (būtinąjį) ir silpnąjį (nebūtinąjį), kurio skiriamuoju požymiu pasirenkamas priklausomosios formos reikalingumas gramatinei sakinio sandarai.

Atitinkamai sujungimu vadinamas „sintaksinis ryšys tarp sakinio sandaros vienetų, kurie vienas nuo kito nepriklauso ir įtraukiami į sakinį savarankiškai arba per vienodą ryšį su kuriuo kitu vienetu“ (DLKG 1994: 482). Čia vėl matyti du skiriamieji sintaksinio ryšio

požymiai: a) žodžio formos priklausymas arba nepriklausymas nuo kitos formos ir b) įtraukimo į sakinį būdas.

Toks trejopas sintaksinių ryšių skirstymas išliko iki šiol, jis pakartotas ir ketvirtoje šios gramatikos laidoje (2006).

1.2.6. Vitas Labutis vadovėlyje aukštosioms mokykloms *Lietuvių kalbos sintaksė* (1994) iš esmės pripažįsta dvinarį sintaksinių santykių skirstymą, tačiau galų gale nusileidžia jau susidariusiai tradicijai ir skiria net keturis sintaksinių santykių tipus:

Vis dėlto struktūriniu požiūriu – labai apibendrintai sintaksinėje sandaroje aiškiai supriešinami du santykių tipai: prijungimas ir sujungimas.

„Žodžių prijungimas – tai sintagmiškai nelygiaverčių dėmenų santykis, kur vienas dėmuo dominuoja kito atžvilgiu semantiškai ir dažniausiai formaliai. Tai vienpusis dėmenų santykis“ (Labutis 1994: 26). Tarp sudėtinį tarinį sudarančių žodžių formų (*nemokėjo atsakyti, atrodė baugūs ir paslaptingi*) V. Labutis išvelgia savotišką sintaksinių santykių tipą: „Antrąjį tarinio dėmenį čia laikome savotiškai prijungtu prie pirmojo. Tokį santykį galima būtų laikyti ir atskiru santykių tipu – pavyzdžiui, žodžių trauka“ (Labutis 1994: 27).

„Žodžių sujungimas – tai santykis tarp lygiaverčių žodžių formų lygmens dėmenų, kurie nedominuoja vienas kito atžvilgiu“ (Labutis 1994: 27).

Nors V. Labutis pripažįsta, kad „požymį realizuojanti žodžio forma <...> struktūriškai lemia visas tiesiogiai nuo jos priklausomu žodžių formas, tai yra, ir veiksnium einančio žodžio formą, kuri, be to, semantiškai dažnai dar yra ir turiniu einančio žodžio subjektinis aktantas“, tačiau „pats požymis turi būti kam nors priskiriamas, iš esmės negali egzistuoti be daikto ar dalyko, kurio požymis jis yra“, todėl jis mato pagrindą skirti dar vieną „struktūrinių santykių“ tipą – dvipusę sąsają: „Dvipusė sąsaja – tai veiksnium ir tariniu einančių žodžių apibendrintas struktūrinis santykis, kur kiekvienas sintagminis elementas savitai veikia, sąlygoja vienas kitą“ (Labutis 1994: 28).

Dar V. Labučio kalbama apie ketvirtą sintaksinių ryšių atmainą – apozicijos ryšį: „vienas kitą tikslinančių žodžių (sakinyje jie dažniausiai eina aplinkybėmis) tikslinamasis žodis lyg ir semantiškai dominuoja, tačiau tikslinimo lengva atsisakyti, ir tas lyg ir pagrindinis dėmuo apsieis ir be savo tariamo sintagminio partnerio. <...>. Neįmanoma šio santykio laikyti nė sujungimu, nes dėmenys semantiškai nėra lygiaverčiai. Vienas kitą tikslinančių žodžių ryšį galima vadinti apozicija, arba uždėjimu“ (Labutis 1994: 28–29).

V. Labučio aiškiai skiriami sintaksinių ryšių ir jų raiškos lygmenys. Sintaksinių ryšių raiška jo vadinama „formaliaisiais žodžių santykiais“ arba „žodžių santykių reiškimo būdais“.

1.2.7. Jono Balkevičiaus *Lietuvių kalbos predikatinų konstrukcijų sintaksėje* (1998) sintaksiniams ryšiams skirta mažai dėmesio. Visų pirma apibendrinama: „Dviejų žodžių sąveika, formuojanti predikatinę sintagmą, vadinama įvairiai: tarpusavio priklausymu (Ambrazas 1986: 9), dvipuse sąsaja (Labutis 1994 I: 17) arba tiesiog – predikatiniais santykiais (Balkevičius 1963: 17) ar predikatinium ryšiu (Sirtautas, Grenda 1988: 37). Tai – sinonimai, kurių kiekvienas galėtų patenkinti“ (Balkevičius 1998: 22). Toliau įsivedamas kondominacijos terminas, pasakytas ir jo įsivedimo pagrindas: „dominantės ir subdominantės sąveika dėl terminų semantinio atitikimo bus vadinama **kondominacija**“. Naujasis terminas vartojamas kaip ankstesniųjų sinonimas su viena išlyga: „tradiciniai terminai tarpusavio priklausymas, predikatinis ryšys <...> vartojami apibendrinant tik asmeninio sakinio pagrindinių dalių santykius <...>, o „koordinacija“ žymės abiejų Sintagmos narių – dominantės ir subdominantės – sąveiką ne tik asmeniniame, bet ir beasmeniame sakinyje“.

Kitoje tyrimo vietoje skiriami trys tradiciniai „prijungimo būdai“: derinimas, valdymas ir šliejimas; pastarojo atmaina laikomas dalinis šliejimas – „kaitomo priklausomojo dėmens papildomas semantinis santykis su dėmeniu iš kito žodžių junginio“. Nurodomi pavyzdžiai: *Brolis grįžo pėsčias, Lapę gyvą pagavo* ir kt. (Balkevičius 1998: 40). Kaip matyti, ir čia painiojami semantiniai santykiai ir sintaksiniai ryšiai, sintaksiniai ryšiai ir jų raiška.

1.2.8. Nors *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* (1999, 2008) sintaksiniams ryšiams skirti tik keli straipsniai, tačiau jie gerai perteikia V. Ambrazo teorinių minčių raidą, todėl juos verta čia trumpai aptarti.

Straipsnyje „Sintaksiniai ryšiai“ skiriami trys jų tipai: prijungimas, tarpusavio sąsaja ir sujungimas. Prijungiamaisiais laikomi ryšiai tarp sintaksinių vienetų, „kurių vienas priklauso nuo kito (pagrindinio) ir įtraukiamas į sakinį tik per pagrindinį“. Tarpusavio sąsajos ryšių skiriamasis bruožas – tai, kad jie yra abipusiai: „ta žodžio forma, per kurią kita yra įtraukiama į sakinį, nuo pastarosios irgi yra gramatiškai priklausoma“. Antrasis enciklopedijos leidimas papildytas pastaba, kad „Tarpusavio sąsają galima laikyti ir viena iš prijungimo atmainų, t. y. abipusiu priklausymu“. Sujungiamaisiais vadinami ryšiai tarp sintaksinių vienetų, „kurie vienas nuo kito nepriklauso ir įtraukiami į sakinį savarankiškai arba per vienodą ryšį su kuriuo nors kitu jo vienetu“ (LKE 2008: 491–492). Daugiau apie kiekvieną ryšio tipą pasakyta atskiruose straipsniuose.

Straipsnyje apie prijungimą papildomai pasakyta, kad „[P]riklausomasis vienetas dažniausiai turi tam tikrą prijungimo rodiklį“ (LKE 2008: 435). Juo lietuvių kalboje galintys būti žodžių galūnės, kaitybos priesagos ir tarnybiniai žodžiai. Skiriamas stiprusis (kai „priklausomasis vienetas būtinas tam, kad išliktų nepažeista sakinio sandara“) ir silpnasis (kai „priklausomasis vienetas gali būti praleistas – dėl to nebus pažeista gramatinė sakinio sandara“) prijungimas.

Atskirai apibrėžiant tarpusavio sąsają (LKE 2008: 548), pasakyta, kad tai yra „abipusis priklausomybės ryšys tarp sakinio sandaros vienetų, kurie formaliai sąlygoja vienas kitą“. Matyti, kad priklausomybė čia suvokiama tik kaip žodžio formos, o ne paties žodžio priklausomybė. Deramai neskiriamas sintaksės reiškinys (žodžio priklausomybė) nuo morfosintaksinio reiškinio (priklausomybės raiškos).

Straipsnio pabaigoje pastebima, kad tarpusavio sąsajos ryšiai „kartais pavadinami predikatiniais“, tačiau toks pavadinimas „neatitinka loginio predikacijos turinio“, nes „predikacija gali būti reiškiamą ne tik [tarpusavio sąsaja], bet ir prijungimo sintaksiniais ryšiais“. Visų pirma, ši pastaba yra prieštaringa, jeigu atsižvelgiama į tai, kad, kaip autoriaus teigta anksčiau, „tarpusavio sąsają galima laikyti ir viena iš prijungimo atmainų“. Be to, sintaksinį ryšį vadindami „predikatinium“, painiojame semantinį ir sintaksinį kalbos nagrinėjimo lygmenis.

Atskirame straipsnyje apie sujungimą (LKE 2008: 523) papildomai pasakyta, kad tokiu ryšiu siejami „sudėtinio sakinio dėmenys arba sakinio dalimis einančios savarankiškų žodžių formos“. Vadinasi, sujungiamieji ryšiai būdingi ne tik sakinio, bet ir frazės (arba žodžių junginio) lygmeniui. Dar pabrėžiama, kad sujungimas reškiamas ne žodžių galūnėmis ar priesagomis, o „sujungiamaisiais jungtukais, žodžių tvarka ir intonacija“. Skiriamas uždaras (kai jungiamos tik dvi žodžių formos ar tik du sakinio dėmenys) ir atviras sujungimas.

2. DVILYPIS SINTAKSINIŲ RYŠIŲ SKIRSTYMAS

Lietuvai atsikovojus nepriklausomybę, kurį laiką lietuvių sintaksės mokslas iš inercijos teberiedėjo okupacijos metais priverstinai pasirinktu ir įprastu tapusiu keliu. Nors per rusiškus vertimus ir vadinamųjų demokratiųjų šalių spaudą mus pasiekdavo, pavyzdžiui, generatyvinės gramatikos, Louis'o Hjelmlevo glosematikos ar valentingumo teorijos naujovės, tačiau atotrūkis nuo Vakaruose plėtojamos kalbotyros minties vis didėjo.

Sovietinio laikotarpio teorinių apnašų yra ir paskutinio praėjusio amžiaus dešimtmečio lietuvių gramatikos darbuose. Jie iš naujo perleidžiami, jais mokyklose ir mokslo darbuose remiamasi iki šiol. Lietuvių kalbos gramatikos mokslas labiau gręžtis į Vakarus ėmė tik naujojo amžiaus pradžioje. Spartus gramatikos teorijos atnaujinimas prasidėjo, Lietuvių

kalbos institute ėmus leisti *Lietuvių kalbos gramatikos darbų* seriją, jis sietinas visų pirma su Axelio Holvoeto veikla. Minėtoje serijoje pirmą kartą buvo pasiūlytas ir naujas sintaksinių ryšių skirstymas.

2.1. Sintaksinių ryšių skirstymas aptartas jau pirmame šios serijos rinkinyje *Sintaksinių ryšių tyrimai* (Holvoet, Judžentis, red., 2003). Nors sintaksinio ryšio sąvoka rinkinyje liko neaparta, tačiau šis sintaksinis reiškinytis buvo aiškiai atribotas nuo morfosintaksinio lygmens – morfologinėmis priemonėmis reiškiamų sintaksinio pobūdžio reiškinių. Sintaksiniai ryšiai skiriami ir nuo semantinių santykių, kuriais jie remiasi.

Pirmajame rinkinio straipsnyje pateiktas sintaksinių ryšių skirstymas remiasi sintaksiniu lygiavertiškumu: „Sintaksinius ryšius priimta skirstyti pagal jungiamų kalbos vienetų sintaksinį lygiavertiškumą arba nelygiavertiškumą. Juo remiasi sujungiamojo ir prijungiamojo ryšio sąvokos“ (Holvoet, Judžentis 2003: 11).

Ankstesnio įpročio skirti tris sintaksinių ryšių atmainas straipsnyje griežtai atsisakyta. Pirmoje išnašoje pateikta šio įpročio kritika: „Naujesniuose lietuvių kalbotyros darbuose skirstant sintaksinius ryšius suplakami keli kriterijai – sintaksinis lygiavertiškumas (kalbos vienetai priklauso arba nepriklauso vienas nuo kito) ir ryšio kryptis (vienos krypties ar abipusis ryšys; jais remiantis aukščiausioje skirstymo pakopoje skiriami trys sintaksinių ryšių tipai <...>“ (Holvoet, Judžentis 2003: 11). Anksčiau skirti tarpusavio sąsajos (arba abipusės priklausomybės, predikatinio ir pan.) ryšio atvejai be išlygų priskirti prie prijungiamojo pobūdžio ryšio.

Straipsnyje pastebima, kad sujungimo sąvoka iš esmės taikoma tik sintaksiškai vienuose vienetų junginiams, kuriuos sudaro sakiniuose tą pačią sintaksinę poziciją užimantys, t. y. tokį patį su kuriais nors kitais to sakinio žodžiais turintys, žodžiai. O sintaksinis ryšys, kuriuo siejami skirtingo sintaksinio statuso vienetai, laikomas prijungiamuoju.

Pabrėžiamas būtinas reikalas sintaksinius ryšius skirti nuo jų morfosintaksinių rodiklių: „Norint išnagrinėti sintaksinių ryšių tipus kaip grynai sintaksinį reiškinių, reikia, žinoma, atsižvelgti į morfosintaksinius reiškinius, kadangi jie atspindi sintaksinius ryšius; tačiau morfosintaksinių reiškinių ir sintaksinių ryšių sutapatinti negalima“ (Holvoet, Judžentis 2003: 12).

2.2. Trečiajame *Lietuvių kalbos gramatikos darbų* tome *Gramatinių funkcijų tyrimai* (Holvoet, Mikulskas, red., 2005) įvesta sintaksinės priklausomybės (angliško termino *dependancy* lietuviško atitikmens) sąvoka, su kuria tapatinamas prijungimas. Priklausomybė apibrėžta kaip „sintaksinio žodžių (arba kitų kalbos vienetų) ryšio tipas, kai vienas jų sintaksinėje hierarchijoje užima aukštesnę poziciją už kitą“ (Holvoet, Judžentis 2005: 11). Kitaip sakant, prijungiamojo ryšio atveju vieno žodžio sintaksinio junglumo savybė, pareinanti nuo jo žymimo predikatumo, yra stipresnė nei kito. Toliau straipsnyje tikslinami du skiriami prijungimo tipai – valdymas ir modifikavimas.

2.3. Rolando Mikulsko ir Akselio Holvoeto internete skelbtų naujos lietuvių kalbos gramatikos apmatų (Holvoet, Mikulskas 2009b) skyriuje „Sintaksinė priklausomybė“ toliau tikslinama prijungimo (o juo laikomi ir anksčiau tarpusavio sąsajos ryšiu vadinti atvejai) samprata. Jame teigiama, kad prijungimo kryptis (kas prie ko prijungiama) paprastai suvokiama intuityviai, tačiau galinti būti ir griežčiau apibrėžiama (Holvoet, Mikulskas 2009b: 3). Sintaksinio ir morfosintaksinio prijungimo kryptys net gali būti priešingos (Holvoet, Mikulskas 2009b: 4).

Skyriuje taip pat pabrėžiama svarba skirti sintaksinį prijungimą (pvz., *noriu ledų*) nuo morfosintaksinio (pvz., *noriu pasivaikščioti*). Atkreipiamas dėmesys, kad morfosintaksinis valdymas paprastai žymi sintaksinį ryšį, o derinimas prijungimo gali ir nerodyti: „derinimas negali būti sintaksinės priklausomybės rodiklis“ (Holvoet, Mikulskas 2009b: 6). Tai yra nauja derinimo kaip morfosintaksinio reiškinių samprata.

Skyriaus autorių nuomone, prijungimo rūšis valdymas visada išreiškia semantinę žodžių priklausomybę. Šiuo atveju „sintaksinis ryšys yra pamatuotas semantinio ryšio ir jį atspindi“. Tačiau taip yra ne visada: derinimas semantinių žodžių santykį žymi dažnai, bet nebūtinai. Pavyzdžiui, sakinyje *Sutikau Joną susirūpinusį* dalyvio *susirūpinusį* derinimas su daiktavardžiu *Joną* rodo tarp jų esant semantinį santykį, bet sintaksinio ryšio nerodo (Holvoet, Mikulskas 2009b: 7).

2.4. Bene nuodugniausiai tradicinės lietuvių gramatikos skiriamą atskirą veiksnio ir tarinio sintaksinio ryšio atmainą Axelis Holvoetas kritikuoja straipsnyje „Argumentų hierarchijos ir gramatinės funkcijos“ (Holvoet 2009a: 26–30). Jis pabrėžia, kad tarpusavio sąsajos ryšys DLKG grindžiamas morfosintaksiškai, kai veiksmožodžio derinimas su veiksmiu suvokiamas kaip jo priklausomybės nuo veiksnio požymis. Kita vertus, tas pats veiksmožodis valdo veiksnio vardininką. Taigi šis ryšys, skiriamas aukščiausioje sintaksinių ryšių pakopoje, „apibrėžiamas remiantis kriterijais, kurie įvedami tik žemesnėje klasifikacijos pakopoje (valdymu ir derinimu)“.

A. Holvoetas parodo, kad, remiantis Vakarų kalbotyros teorija, derinimu gali būti žymimas ne tik priklausomasis, bet ir pagrindinis sintaksinės priklausomybės dėmuo, t. y. ne veiksnys, o tarinys. Kitaip sakant, tarinio derinimas su veiksmiu rodo, kad veiksnys priklauso nuo tarinio. Taip suvokus derinimą, tenka atsisakyti skiriamos trečios sintaksinių ryšių atmainos – tarpusavio sąsajos, nes nebelieka ją nuo prijungimo skiriančio požymio.

Toliau dar keliamas klausimas, ar iš tikrųjų derinimas gali būti laikomas sintaksinio ryšio rodikliu. Remiantis Igoriu Mel'čuku ir Williamu Croftu, parodoma, kad derinimas žymi ne sintaksinį, o tik semantinį ryšį, jis „tiesiogiai rodo į tą žodį (tuos žodžius), su kuriuo (kuriais) derinamasis žodis turi ryšių“ (Holvoet 2009a: 29).

3. VEIKSNIO IR TARINIO SINTAKSINIO RYŠIO POBŪDIS

Kaip matyti iš apžvalgos, naujasis sintaksinių ryšių skirstymas nuo ankstesniojo esmingai skiriasi tuo, kad nepripažįsta trečio sintaksinių ryšių tipo – tarpusavio sąsajos (ar kaip kitaip vadinamo tipo) ir laiko jį prijungimu. Kaip tokiu atveju aiškinami veiksnio ryšio su tariniu atvejai?

DLKG duoda du, galima sakyti, tipiškus šio ryšio pavyzdžius, atspindinčius dvi jo atmainas: sakinio veiksnio ir tarinio ryšį (*Mes gailėjomės draugo*) ir veiksnio ryšį su (sudėtinio tarinio) jungtimi (*Brolis buvo piktas*). Aptarkime juos kiek detaliau.

3.1. Apie pirmąjį pavyzdį DLKG teigiama, kad „Įvardžio vardininkas *mes* šiame sakinyje priklauso nuo veiksmažodžio *gailėjomės* junglumo; pavartoję veiksmažodį *pagailo* [t. y. beasmenį veiksmažodį] turėtume keisti vardininką naudininku, plg.: *Mums pagailo draugo*. Tačiau veiksmažodžio *gailėjomės* asmens ir skaičiaus forma savo ruožtu parenkama atsižvelgiant į įvardžio formą *mes* (plg.: *aš gailėjausi, tu gailėjaisi, jie gailėjosi*), taigi ryšys čia yra abipusis“ (DLKG 1994: 479).

Dėl pirmosios priklausomybės (valdymo) pasakytina, kad nuo veiksmažodžio priklauso ne įvardžio vardininkas, o pats įvardis. Kadangi sakinyje jis eina veiksniumi, tai žymimas asmeninio sakinio veiksniumi įprastu vardininko linksniu. Veiksmažodžius *gailėtis* ir *pagailti* sieja tik bendra šaknis ir jos reikšmė, o šiaip tai yra du skirtingos reikšmės, morfologijos ir sintaksinių savybių veiksmažodžiai. Todėl vieno keitimas kitu nelabai ką įrodo. Veiksmažodis *pagailti* taip pat reikalauja subjektinės reikšmės papildymo, kurio sintaksinis vaidmuo beasmeniame sakinyje gali būti įvairiai aiškinamas (papildinys arba netipiškas veiksnys), tačiau jis žymimas ne vardininku, o naudininku. Taigi, veiksniumi einantis žodis yra priklausomas nuo tariniu einančio veiksmažodžio. Tai prijungimo rūšis valdymas.

Jis žymimas įvardžio (kitais atvejais – daiktavardžio ar daiktavardiškai vartojamo žodžio) vardininku (arba jo rodikliu eina toks vardininkas).

Dėl kitos krypties priklausomybės – veiksmažodžio asmens ir skaičiaus formos parinkimo pagal įvardžio formą naujausioje lietuvių kalbotyroje išsakyta įvairių nuomonių. Pasak vienos jų, veiksmažodžio asmens ir skaičiaus forma parenkama nepriklausomai nuo veiksmu einančio įvardžio pagal bendravimo aplinkybes. Kadangi šios aplinkybės yra tos pačios ir parenkant asmeninį įvardį, tai jo ir veiksmažodžio gramatinės asmens ir skaičiaus formos sutampa. Tokį aiškinimą remia ir visiškai galimas, o sakytinėje kalboje net dažniau vartojamas tą patį teiginį pasakantis sakinyš *Gailėjomės draugo*. Lietuvių kalbai taip aiškinti veiksmažodžio formos parinkimą visiškai pakaktų. Ir tik tipologijos duomenys (plg. Holvoet, Mikulskas 2009a: 4, 1 išnaša) verčia pripažinti, kad veiksmažodis šiuo atveju vis dėlto yra derinamas su įvardžiu.

Atrodytų, kad naujosios lietuvių kalbos gramatikos autoriai, pripažindami veiksmažodžio derinimą su įvardžiu, sutinka su DLKG pateiktu aiškinimu. Be to, bandydamas apginti tarpusavio sąsajos ryšio idėją, V. Ambrazas paskutiniuose darbuose siūlė jį suvokti kaip dvigubą, tik skirtingų krypčių, prijungimą (Ambrazas 2005: 167–168; LKE 2008: 548). Tačiau tai tik apgaulingas įspūdis. Mat derinimas naujosios gramatikos apmatuose nelaikomas sintaksinio ryšio rodikliu (Holvoet, Mikulskas 2009a: 6). Jis rodo tik semantinį veiksmažodžio santykį su jo reikalaujamu papildymu, tačiau sintaksinio ryšio nežymi (Holvoet, Mikulskas 2009a: 7). Taigi, sintaksinis ryšis tarp veiksnio ir tarinio yra vienos krypties – tarinys reikalauja veiksnio, o tai yra būdinga prijungimo ypatybė.

Bendrosios sintaksės pagrinduose A. Holvoetas dar patikslino anksčiau išdėstytą derinimo sampratą. Tai esanti pagrindinio ir šalutinio junginio nario žymėjimo priemonė. Derinimas deiktiškai nurodo veiksmažodžio argumentus arba diskurso dalyvius, taigi derinimas nėra sintaksinio ryšio žymėjimo būdas (plg. Holvoet 2009b: 130). A. Holvoetas

remiasi Christianu Lehmannu, kuris teigia, kad „derinimas iš prigimties yra referencijos nustatymo priemonė: kopijuodami savo argumentų gramatinius požymius – asmenį, skaičių, giminę – veiksmažodžiai padeda nustatyti jų referenciją“ (Holvoet 2009b: 129).

3.2. Antrasis DLKG pavyzdys šioje gramatikoje aiškinamas labai panašiai kaip pirmasis. Jungtis *būti* taip pat lemianti daiktavardžio vardininko formą, nes „[P]akeitus asmenuojamąją formą neveikiamuoju dalyviu ar bendratimi, vardininką irgi būtina keisti kitu linksniu, plg.: *Brolio būta pikto, (Kaip) broliui būti piktam*. Tuo tarpu jungtimi einančio veiksmažodžio asmens ir skaičiaus forma parenkama atsižvelgiant į veiksnio vardininką, plg. *Mes buvome pikti; Aš buvau piktas*“ (DLKG: 479).

Jungtis *būti* reikalauja papildymų (valdo) taip pat kaip ir kiti veiksmažodžiai. Taigi, ji prisijungia daiktavardį (o ne jo vardininką). Priklausomai nuo kalbėjimo aplinkybių, nuo norimos pasakyti minties, parenkama jungties gramatinė forma, o jos argumentai (priklausiniai) žymimi skirtingais linksniais. Beasmėnė būtojo laiko dalyvio forma *būta* kitaip pateikia kalbėjimo metu esančias aplinkybes, todėl ir jos reikalaujamas veiksnys žymimas netipiškai – kilmininko linksniu. Tas pat pasakytina ir apie bendratį *būti*, kuri prisijungia daiktavardį, sakinyje einantį veiksniu (arba papildiniu). Jis žymimas naudininko linksniu.

Apie tai, kad skaičiaus ir asmens atžvilgiu jungtis derinama su veiksniu einančiu žodžiu, jau kalbėta anksčiau. Dar kartą pabrėžtina, kad šis derinimas nerodo dar vieno sintaksinio ryšio (arba kitos jo krypties), o tik dar kartą nurodo semantinį daiktavardžio priklausymą nuo veiksmažodžio, kurį žymi ir daiktavardžio linksnio parinkimas. Kitaip sakant, šis priklausymas sakinyje pažymėtas du kartus: sintaksinis – daiktavardžio linksnio parinkimu (vardininku), o semantinis – veiksmažodžio skaičiaus bei asmens suderinimu su tuo daiktavardžiu.

4. FACIT

Trumpai apibendrinti sintaksinio veiksnio ir tarinio ryšio sampratos kaitą lietuvių kalbotyroje galima taip. Įsigalėjęs dvinaris sintaksinių ryšių skirstymas šeštuoju–septintuoju praėjusio amžiaus dešimtmečiais keičiamas trinariu, veiksnio ir tarinio ryšiui suteikiant sakinio predikatumo perteikimo vaidmenį. Iš pradžių jis buvo suvoktas kaip neapibrėžtas semantinis ir sintaksinis ryšys, vėliau, aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje, buvo išgryninta jo sintaksinė prigimtis, atitinkamai pakeistas ir pavadinimas. Kadangi nebuvo aiškiai apibrėžti sintaksinių ryšių skirstymo pagrindai, veiksnio ir tarinio ryšio prigimtis liko iki galo neatskleista. Prieštaringa veiksnio ir tarinio ryšio samprata daug kur lietuvių kalbotyroje verčiamasi iki šiol.

Šio šimtmečio pradžioje buvo pasiūlytas naujas sintaksinių ryšių skirstymo būdas, kuris iš esmės pratęsia nepriklausomos Lietuvos kalbos mokslo dvinario sintaksinių ryšių skirstymo tradiciją, tik remiasi nauju Vakarų kalbotyros teorinės minties lygmeniu. Pagal jį, veiksnio ir tarinio sintaksinis ryšys laikomas prijungiamuoju: veiksmažodis prisijungia (valdo) jo subjekciniu argumentu einantį vardažodį, o pats yra su juo derinamas asmeniu ir (ne visada) skaičiumi, taip išreiškiant semantinį predikato ir jo argumento santykį.

Nepaisant, kaip suvokiamas asmeninio sakinio tarinio formos derinimas, naujasis sintaksinių ryšių skirstymas pranašesnis už ankstesnįjį bent vienu dalyku: skiriama viena sintaksinio ryšio atmaina mažiau nei ankstesniuose sintaksės darbuose. Bent jau teorinių gramatikos aprašo pagrindų atžvilgiu tai yra akivaizdžiai taupiau. Be to, naujoji teorija taupesnė ir sintaksinių ryšių skirstymo pagrindų atžvilgiu: ji remiasi tik vienu skirstomų reiškinių požymiu. Ankstesnis skirstymas, kaip buvo parodyta, remiasi bent dviem požymiais (jau nekalbant apie tai, kad jie deramai neatskiriami).

Kaip aiškėja iš šiame straipsnyje pateiktos apžvalgos, tarpusavio sąsajos ryšys (tuomet vadintas predikatinis) lietuvių sintaksės darbuose imtas skirti tik okupavus Lietuvą ir ne be

rusiškų gramatikų poveikio (dar plg. Vaskelaitė 2009: 13). Atsižvelgiant į tai, jau būtų laikas atsisakyti šio lietuvių sintaksės teorijos sovietizmo, nelaisvos sąmonės vaisiaus ir grįžti prie Vakarų mokslinės minties, kurios savaiminę sklaidą Lietuvoje grubiai nutraukė sovietų okupacija.

LITERATŪRA

Ambrazas Vytautas 2005: Axel Holvoet, Artūras Judžentis, red., *Sintaksinių ryšių tyrimai* [rec.]. – *Acta linguistica Lituanica* 52, 167–170.

Balkevičius Jonas 1963: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Balkevičius Jonas 1998: *Lietuvių kalbos predikatyvių konstrukcijų sintaksė*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Dambrauskas Leonardas 1939: Žodžių santykis sakinyje. – *Gimtoji kalba* 6, 84–86.

DLKG 1994 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. Vytautas Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

DLKG 2006 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. Vytautas Ambrazas, 4-oji pataisyta laida, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Holvoet Axel 2009a: Argumentų hierarchijos ir gramatinės funkcijos. – *Gramatinių funkcijų prigimtis ir raiška*, red. Holvoet A., Mikulskas R., Vilnius: Vilniaus universitetas, asociacija „Academia Salensis“, 1–36.

Holvoet Axel 2009b: *Bendrosios sintaksės pagrindai* [Bibliotheca Salensis IV]. Vilnius: Vilniaus universitetas, asociacija „Academia Salensis“.

Holvoet Axel, Judžentis Artūras, 2003: Sintaksinių ryšių tipai. – *Sintaksinių ryšių tyrimai*, red., Hovoet A., Judžentis A., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 11–35.

Holvoet Axel, Mikulskas Rolandas 2005: Sintaksinės priklausomybės tipai: papildymai ir patikslinimai. – *Gramatinių funkcijų tyrimai*, red. Holvoet A., Mikulskas R., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 11–38.

Holvoet Axel, Mikulskas Rolandas 2009a: *Gramatinės funkcijos* (rankraštis). Prieiga internete: http://old.lki.lt/LKI_LT/images/Padaliniai/Gramatikos_skyrius/Gramatines%20funkcijos.pdf.

Holvoet Axel, Mikulskas Rolandas 2009b: *Sintaksinė priklausomybė*. Prieiga internete: http://old.lki.lt/LKI_LT/images/Padaliniai/Gramatikos_skyrius/Priklausomybe.pdf.

Holvoet Axel, Judžentis Artūras, red., 2003: *Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1: Sintaksinių ryšių tyrimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Holvoet Axel, Mikulskas Rolandas, red., 2005: *Lietuvių kalbos gramatikos darbai 3: Gramatinių funkcijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Holvoet Axel, Mikulskas Rolandas, red., 2009: *Gramatinių funkcijų prigimtis ir raiška* [Acta Salensia I], Vilnius: Vilniaus universitetas, asociacija „Academia Salensis“.

Kalinauskas Bronius 1963: Žodžiai ir žodžių junginiai sakinyje. – *Kai kurie gramatikos ir stilistikos klausimai*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 3–23.

Kalinauskas Bronius 1972: *Lietuvių kalbos žodžių junginių sintaksė: mokymo priemonė*, Vilnius.

Labutis Vitas 1976: *Žodžių junginių problemos*, Vilnius: Vilniaus valstybinis universitetas.

Labutis Vitas 1994: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Labutis Vitas 1998: *Lietuvių kalbos sintaksė*, 2-as patais. leidimas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

LKE 1999: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, par. K. Morkūnas, red. V. Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKE 2008: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, par. K. Morkūnas, red. V. Ambrazas, 2-as patiksl. ir papild. leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKG 1976: *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, vyr. red. K. Ulvydas, V. Ambrazas, A. Valeckienė, Vilnius: Mokslas.

Sirtautas Vytautas 2019: *Veiksmožodinis tarinys dabartinėje lietuvių kalboje [Bibliotheca actorum humanitaricorum universitatis Saulensis 18]*. Šiauliai: Litera.

Sirtautas Vytautas, Grenda Česys 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

Vaskelaitė Ramunė 2009: *Sintaksinių ryšių modeliai lietuvių kalbos sintaksėje*: humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.

Gauta 2020 11 29

Priimta 2020 12 30

THE RELATION BETWEEN SYNTACTIC SUBJECT AND PREDICATE: CONCEPTUAL CHANGES

Summary

The article reviews the development of the concept and classification of the relation between syntactic subject and predicate during the last seven decades in Lithuanian linguistics. This type of syntactic relations was singled out only in the Soviet period, its separation was influenced by the works of Russian syntax. Initially, its concept did not clearly distinguish between the semantic and syntactic levels of sentence analysis, it was called a

predicative relationship. Later, terms more syntactic by nature (mutual dependency, interdependency) were proposed. Attempts were made to explain this type of relations, but it failed to do this on the basis of one criterion. Both the direction of relation and its morphosyntactic notation have been relied upon, often without proper distinction between these criteria.

At the beginning of this century, with the rapid renewal of Lithuanian grammar theory, there was a come back to the dual division of syntactic relations based on one feature – syntactic equivalence. The term interdependency was abandoned; its cases were interpreted as subordination, marked at morphological level by the selection of case of the argument word. The semantic relation between the verb and its argument is also marked on the verb that is agreed in person (and number) with his argument.

At the end of the article, it is shown how several examples of the relation between syntactic subject and predicate are interpreted in the *Lithuanian grammar* and how they could be interpreted on the basis of the theoretical grounds common to Western linguistics.

KEYWORDS: syntactic relations, relation between syntactic subject and predicate, interdependency.

ARTŪRAS JUDŽENTIS

Vilniaus dailės akademija

Maironio g. 6, LT-01124 Vilnius

arturas.judzentis@gmail.com